

ЕТНОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА НОВЕЛІСТИКИ Ф. ПОТУШНЯКА («АМЕРИКАНТОШ», «ВІТРЯНИК», «ЗАКОН»)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 27

УДК 821.161.2-32 «Ф. Потушняк»:39

Щербей О. Етнографічні джерела новелістики Ф. Потушняка («Американтош», «Вітряник», «Закон»); кількість сторінок – 9; кількість бібліографічних джерел – 17; мова українська.

Анотація. У статті розглянуто естетичну функцію етнографізму у новелістиці Ф. Потушняка.

Ключові слова: етнографізм, містицизм, новела.

Як відомо, становлення будь-якої художньої літератури відбувається на основі фольклору. Поряд із народною творчістю, яка «являє собою основну сферу вияву світоглядних ... уявлень народу» [19, с. 129], вважаємо потужною силою у літературі і етнографію - науку, що, словами Ф. Потушняка, «вивчає багатство життя народу» [10, с.254].

За спостереженнями М. Лелекача, який засвідчив початок «справжньої народної літератури» [6, с.257] у Закарпатті на початку 20 ст., етнографізм був однією з найхарактерніших прикмет письменства тієї доби. На виразний етнографічний характер закарпатоукраїнської художньої літератури недарма вказував Ф. Потушняк [10, с.189] – відомий учений-етнограф і письменник, новелістична спадщина котрого багата художніми зразками, в основі яких лежить етнографізм.

Призначення мистецтва, на думку новеліста, полягає у тому, щоб «виразити дух нашого народу, знайти його квінтесенцію, поринути в незмірні глибини нашого духовного я, ніколи не пориваючи контакт із тим, що було вже дане самим народом, а привести його до досконалості і ще більшої глибини та сили» [18, с.85]. Предметом народної літератури, за Ф. Потушняком, має стати «передусім дух народу і його суттєва основа» [16, с.216]. А характеризувати цей дух закарпатського українця «можна тільки із вивчення його життя, фольклору, вірувань» [15, с.76].

Рецензент другої прозової збірки Ф. Потушняка «Оповідання» (1942) М. Лелекач вбачає у творах, «теми котрих автор бере з народних вірувань», «незвичайно велику літературну ціну» [7, с. 71], відзначає відбиток на них таланту етнографа і психолога.

Найгрунтовнішою працею, яка висвітлює питання взаємозв'язку етнографії і художньої творчості письменника, донині залишається розлога стаття Є. Недзельського «Критичні замітки про творчість Ф. Потушняка». На думку вченого, «наукова робота Ф. Потушняка, його художнє дарування і, звичайно, сумлінність у роботі в обох випадках дали йому через душу свого народу проникнути до глибини душі людини взагалі. Ідучи углиб реального, письменник досяг духовного шару загальнолюдського» [3, № 45]. Критик говорить про філософську сутність Потушняка-етнографа і письменника, на що потрібно звертати увагу при аналізі його творів. Містика художньої спадщини письменника береться із зобра-

ження традиції народного духа, загальнолюдського [3, №44], а її відчуття у читача зумовлене не забобонами і повір'ями, а тим, що «образ і слово автора породжують асоціації, які хвилюють глибини нашої душі» [3, №46]. За висловом Є. Недзельського, сюжет буденного побуту Ф. Потушняк описує словами і тлумаченнями саме паралельної сторони нашого буття, з точки зору вірувань. «Оскільки всі сюжети він бере із простонародного життя, ми знаходимо у психології і образах усе те, що шляхом пошуку автору вдалося встановити у наукових працях» [3, № 46].

В. Маркус у рецензії на прозову збірку Ф. Потушняка «Гріх» відзначав «лагідний» містицизм творів. Критик назвав оповідання автора психологічно-містичними, зауваживши у цьому жанровому диференційному понятті відповідно два рушійні елементи його новелістики – психологізм і містицизм [1, с. 202].

У радянський час містицизм у творах Ф. Потушняка розцінювався як негативне явище. Тому сьгодні назріла нагальна потреба дослідження естетичної функції етнографізму у новелістиці Ф. Потушняка. Об'єктом обрано три найпоказовіші у цьому плані твори «Американтош», «Вітряник», «Закон».

Центральною фігурою новели акцій «Американтош» стає упир. За народними віруваннями, які зафіксував Ф. Потушняк, упир – це «нечиста» душа померлого дводушника. Вона перебуває то у гробі, то у різних недоступних місцях – над водами, у хащах, у пустинях. Упир є дуже злим, небезпечним і буває кількох видів (лісовий, водяний). Коли зловить людину, виссе з неї кров, уб'є, утопить, а деколи вривається до її дому. Жертвами «нечистої» душі стає також домашня худоба. За допомогою випитої крові упир немовби матеріалізується. «Представляють його, - зазначає Ф. Потушняк, - як високого, сухого чоловіка з червоними злими очима» [9, с.41]. Вбити упиря можна, пробивши осиковим колом.

Науковий опис упиря трансформується у експресивно-емоційний, деталізується у новелі «Американтош» через нарацію оповідача-селянина, у полілогах другорядних персонажів. Таким чином художнє полотно твору Ф. Потушняка повністю переткане народними уявленнями.

Початок-зав'язка художньо концентрує інформацію про хронотоп, незвичайну (фантастико-

містичну) ситуацію новели і одну з головних проблем твору – страху закарпатського українця перед темними силами, образним еквівалентом яких виступає упир: «Десь за першої світової війни це сталося. Над дорогою й лісом запанував упир. У страху жило село» [11, с.7]. Концепт страху матеріалізують відповідні лексеми, словосполучення, фрази, речення, які пронизують увесь твір: «боялися», «страшилися», «село, охоплене страхом», «страшні вісті», «у страху – великі очі», «село настрашилося», «у селі – страх», «страх, як дим, здіймався над селом».

Композиція твору двочастинна. Перша частина у свою чергу розбита на дві паралельні сюжетні лінії: страшні вісті про упиря і любовний трикутник «Василь-Олена-Іван Чорник». Трагічна історія кохання є, по суті, вставною новелою, побудованою за класичним зразком жанру «герой-антигерой-конфлікт між ними» [2, с.106]: Василь і Олена кохають один одного, але їхнє щастя затьмарює старий удівець – «американтош» Іван Чорник, який чіпляється до дівчини. Тоді Василь, не витримавши, здійснює замах на суперника і опиняється за ґратами, а Олена залишає рідне село. У другій частині сюжетні лінії перетинаються: на тлі розбою упиря у селі зупиняється цирк на чолі з комедіантом і переодягненими Василем та Оленою.

Ф. Потушняк психологічно тонко вказав на «небезпечну силу» психології маси у афективному стані страху, який ледь не призвів до кривавого злочину - вбивства комедійного актора. Вендепунктом новели стає новина про смерть Івана Чорника, який виявився «перевертнем-упирем».

Виявляється, що «американтош», побачивши світ на заробітках, позбувся наївних вірувань своїх предків, а по приїзді додому, здеморалізований владою грошей, став маскуватись під дводушника і грабувати та вбивати подорожніх. Проблема «нечистої сили» у випадку «американтоша» – це проблема влади грошей над людиною.

Перемога актора цирку над «упирем» у кульмінаційному моменті символічно утілює одну з ідей твору - лише сила сміху може зруйнувати містичний страх. Письменник підкреслює, що з очей селян не може так раптово впасти містична мана, і вони ховають Чорника як дводушника за відповідним обрядом – на готарі (межі села). «Серце пробили осиковим кілком, в уста набили повно скла, в руки й ноги – терня. У труну насипали маку. Упир є упир, хоч хай собі говорять, хто що хоче» [11, с. 14]. Символічний зміст обряду у творі відсилає читача до наукових праць Ф. Потушняка. Терня і мак, за народними віруваннями, служать засобом проти нечистої сили [14, с.82]. Люди кидають «усякі предмети до труни і називають те такою або такою працею, котру нечистий дух мусить потім виконати. Сиплють ... мак, щоби мали що збирати. До уст сиплють ... потовчене скло, щоби мали що їсти» [9, с.44]. Автор сугестує думку про те, що зло наївна свідомість селянина вбачає у незбагненності світу («Найбільше лихо, коли духи вмішуються до людських справ» [11, с. 12]) і не у змозі побачити його у нутрі самої людини.

Новела «Американтош» Ф. Потушняка органічно виростає на народних віруваннях, які виконують у творі естетичну функцію вияскравлення міфологічних глибин прасвідомості закарпатців.

Варто відзначити оригінальну модифікацію жанру новели акцій зі вставною новелою. Ф. Потушняк майстерно вибудував сюжет на елементах містичності, загадковості, пригодництва, детективності.

Народні вірування у ще одну надприродну істоту, досліджувану науковцем, органічно синтезовані у художньому тексті новели «Вітряник». У народній міфоюві – це дводушник, друга нечиста душа якого не виходить з тіла, але за її допомогою вітряник може гнати бурю, таким чином шкодячи людям уже не прямо, а опосередковано. Живе як звичайна людина. Може маги і якісь тілесні прикмети. Свої функції – підіймання вітру виконує цілодобово. Летить у вітрі невидимим. Вітряник намагається свою таємницю нікому не розкрити [9, с.41-42]. Також він зупиняє дощ [8, с.361].

Етнографічна інформація, яка художньо трансформована в діалоги селянських дочок – молодих дівчат між собою, інтрадієгетичного наратора зі старшою донькою та з божениками, є основою сюжету. Герой, науковець-мінералог, з метою знайти легендарний кристал із мохом усередині забрів у далеке гірське маленьке село, де його сприйняли за вітряника через ряд ознак, які випадково збіглися. У напружений момент твору, що становить пунт, коли сільські боженики на чолі зі старостою, офіційно (!) звернулися до гостя із проханням не чинити шкоди селу, мінералог зумів удало скористатися зі свого «містичного» статусу і здобув собі гарну дружину і легендарний кристал.

Письменник показує міцну закоріненість віри в надприродні явища у свідомість простої людини на прикладі дружини мінералога, яка, незважаючи на пояснення чоловіка, далі продовжує вірити, що він – вітряник.

«Вітряник» є оригінальним авторським художнім варіантом жанру новели. Історія про вітряника є вставною новелою у рамках зустрічі двох подорожніх, які є екстра- та інтрадієгетичними нараторами. В кінці твору звучить символічне узагальнення екстрадієгетичним наратором історії у вставній новелі: «Ти поєднуєш у собі свого дикого предка і вершину людської культури» [17, с. 77], філософською ідеєю якого є пізнання дуалістичної сутності сучасної людини. Народні вірування як вияв неповторних основ духу є тим обвитим плющем диким гірським каменем, із якого побудовані гарні стіни дому – людська свідомість.

Ідейно-художнє осмислення давнього звичаю, дослідженого Потушняком-етнографом у статті – «На хотарь», стало фундаментом новели «Закон». У прадавні часи, коли хтось доживав до глибокої старості і його довге життя ставало мукою для інших, його вели «на хотарь» [13, с. 127]. Цей закон виник у племен на примітивному щаблі культури. Стару людину за згодою або без неї залишали на хуторі, де вона звичайно помирала від холоду,

голоду, диких звірів. Ймовірно, що самі діди завели цей закон, щоб не бути тягарем для близьких. Назва «на хотарь» за одною версією походить від слова «готар», а за іншою – від «хутір». Ф. Потушняк писав, що обряди, пов'язані з цим звичаєм, до сьогодні не дійшли, але за його здогадками, «було це, здається, прощання з родом, поривання і п., приготування до смерті і др.» [13, с. 127].

Суть закону, який фактично становить експозиційний момент у новелі, письменник органічно інкрустує у її початок. «Закон» Ф. Потушняка типологічно споріднений із новелою М. Коцюбинського «Що записано в книгу життя».

Для новели «Закон» характерна майстерність композиції. Твір складається з двох частин, які зумовлює оригінальне висвітлення подій: з одного боку – через «промінь зору» (В. Фашенко) діда, а з іншого – його синів.

У першій частині твору автор фокусує увагу на екзистенційному стані самотності у контексті буття-до-смерті. Роздуми діда про життя і смерть актуалізують філософські мотиви швидкоплинності буття людини, її минулості, старості, кінечності. Твір набуває ознак «новели настрою». Подійність реалізується через внутрішній план – ретроспективно, через спогади діда про хвилююче прощання із родом навіки, яке художня уява митця змалювала з трагічним пафосом на основі етнографічних знань. По-той-бік-буття главу роду випроваджують пишною тризною, з ним прощається весь рід і худоба. Замкнувши діда у вузький простір містичного кола, його сини встановили межу між життям і смертю і опинилися з батьком по різні сторони.

Через роздуми діда про неминуче письменник трактує екзистенціальну смерті як біль, викликаний розривом зв'язків людини зі своїм родом. Любов до рідних, нестримне бажання іще раз побачити своїх і щось глибинне, підсвідоме, інтуїтивне тягне діда до свого роду і виявляється сильнішим від закону і переважає містичний страх – герой переступає межу між світами і біжить до табору ді-

тей. Кульмінаційною точкою новели стає зустріч діда із найлютішим ворогом його роду – вовком.

У другій частині новели страх перед усе-владдям природи вияскравлюється з позиції дітей. Для синів батько, переступивши межу, став упирем, перемилися на нечистого і ходить...» [11, с. 124]. Автор підкреслює, що він для них страшніший, ніж вовки й хвороби, оскільки, за давніми віруваннями, той, хто переступає межу, «має наслідком страшну кару. До такого вчепиться нечиста хвороба, б'є ним, він стає важко хворим, а найчастіше дуріє. Те відбувається також і на самому роді дотичної особи – такого діти слабнуть, жовтіють і п. все через той гріх...деколи до третього покоління» [12, с. 173].

У пориві готовності боротьби зі злом сини йдуть із палицями шукати упиря, але знаходять лише мертвого батька, який віддав життя у двобої з вовком, щоб захистити своїх дітей.

В новелі «Закон» на основі древнього звичаю Ф. Потушняку вдалося художньо неповторно підійти до розв'язання екзистенційної проблеми життя і смерті.

Розгляд новелістики Ф. Потушняка у зв'язку з його етнографічними працями дає змогу стверджувати, що письменник серед представників закарпатської школи новели вирізняється особливим тембром голосу. Містицизм малої прози – неповторна ознака його творчості. Жанр новели Ф. Потушняка, який органічно виростає із народних вірувань та звичаїв, набуває ряду індивідуально-авторських особливостей, які зумовлюють майстерність komponування творів. Етнографічні елементи найчастіше каркасною сіткою вмонтовані у архітектоніку творів і становлять із текстом гармонійну єдність. Естетична функція містицизму у новелістиці Ф. Потушняка відповідає погляду митця на призначення мистецтва. Через художнє осмислення і відображення філософії закарпатського українця у малій прозі автор поринає у глибинні шари духу свого народу, його етнопсихологічні основи і неповторну сутність, у той же час заглиблюється у феномен людини взагалі.

Література

1. В. М. Нові книжки: Ф. Пасічник. Гріх та інші оповідання. Нар. Бібліотека ч. 30. Видання ПОН. Унгвар, 1944. с. 92. 16⁰. ХАТКА ТА МЛИНОК. Зоря 1943 (III. Р. 1–4.) 539–555. І окреме. СПЛЯЧА ЦАРІВНА – віршована казка. 1944. Ст. 16. 8⁰ // Літературна неділя. – 1944. – Р. IV. – Ч. 17. – С. 202–204.
2. Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX – початку XX століття. – К.: Вища школа. – 1981. – 216 с.
3. Е. Н. (Євген Недзельський) Критичні замітки про творчість Ф. Потушняка (III) // Русское слово, 1942. – №№ 42–47.
4. Лелекач Н. Підкарпатське письменство на початку віку // Зоря – Найнал. – 1943. – Р. 3. – Ч. 1–4. – С. 229–257.
5. Н. Л-ач. Нові книжки: Пасічник: Оповідання. Народна Бібліотека ч. 10. Видання Подк. Общ. Наук. Унгвар, 1942, с. 64 // Літературна неділя. – 1942. – Р. II. – Ч. 7. – С. 71.
6. Потушняк Ф. Вода, земля і повітря (в народному віруванні) // Зоря – Найнал. – 1941. – Р. 2. – Ч. 3–4. – С. 351–376.
7. Потушняк Ф. Душа в народнім повір'ю с. Осій // Науковий збірник тов. «Просвіта» в Ужгороді. – Р. XIII – XIV. – 1938. – С.33–44.
8. Потушняк Ф. Закарпатська українська етнографія: значення, історіографія, завдання, проблеми та їх вирішення, елементи та їх розміщення // Тиводар М. Життя і наукові пошуки Ф. Потушняка. – Друге видання. – Ужгород: Гражда, 2010. – С. 163–254.
9. Потушняк Ф. Мати – земля: Оповідання та ч. 3-тя роману «Повінь». – Ужгород: Закарпат. обл. кн.-

- газ. вид-во, 1962. – 240 с.
10. Потушняк Ф. Межа і дорога в народному віруванні // Літературна неділя. – 1942. – Р. II. – Ч. 7. – С. 172–175.
  11. Потушняк Ф. «На хотарь» // Літературна неділя. – 1942. – Р. II. – С. 127–129.
  12. Потушняк Ф. Рослина в народному віруванні (закінчення) // Літературна неділя. – 1942. – Р. II. – Ч. 7. – С. 80–83.
  13. Потушняк Ф. Світогляд закарпатського народу // Ф. Потушняк Я і безконечність (Нариси історії філософії Закарпаття) / Упоряд., приміт. та післямова Р. Офіцинського. – Ужгород: Гражда, 2003. – С. 75–89.
  14. Потушняк Ф. Три роди літератури // Літературна неділя. – 1942. – Р. II. – С. 216.
  15. Потушняк Ф. Честь роду: Оповідання, повість, поезії в прозі. – Ужгород: Карпати, 1973. – 246 с.
  16. Потушняк Ф. Чим може гордитися русин? // Великий сільськогосподарський календар Подкарпатського общества наук на 1943 рік. – 1942. – С. 81–85.
  17. Яценко М. На рубежі літературних епох. – К.: Наукова думка, 1977. – 280 с.

Оксана Щербей

**ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ИСТОКИ НОВЕЛЛИСТИКИ Ф. ПОТУШНЯКА
(«АМЕРИКАНТОШ», «ВИТРЯНИК», «ЗАКОН»)**

Аннотация. Стаття аналізує естетическую функцію етнографізму у новелістиці Ф. Потушняка.

Ключевые слова: етнографізм, мистицизм, новелла.

Oksana Shcherbey

**THE ETHNOGRAPHIC SOURCES OF THE SHORT-STORIES BY F.POTUSHNYAK
(«AMERICANTOSH», «VITRYANYK», «ZAKON»)**

Summary. The article deals with the aesthetic function of ethnographism in the short-stories by F.Potushnyak.

Key words: ethnographism, mysticism, short-story.

Щербей Оксана Степанівна – аспірант кафедри української літератури УжНУ.